

*Томусяк Л. М.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри сучасної української мови**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ЕКСПРЕСИВІЗАЦІЯ ДУПЛЕКСИВІВ

Анотація. Стаття присвячена опису синтаксичних умов, за яких дуплексивні структури набувають ознак експресивності, стають елементами системи образно-виражальних засобів і виконують прагматичну функцію впливу на адресата. Інтелектуальний та емоційний плани мови взаємопов'язані, це тісно переплетені складники кожного висловлення, суб'єкт якого сам творить дійсність, обирає мовні засоби, які, на його думку, є найкращою можливістю для втілення авторського задуму. Мовна експресія як лінгвістична категорія втілена у різноманітних засобах лексики, семантики, фразеології, стилістики, поезики, риторики. Це явище часто дотичне до психології, психолінгвістики, філософії, естетики, літературознавства та інших наук.

Беззаперечним є факт, що комунікативний характер висловлення, його актуалізовані компоненти завжди визначені семантичною будовою речення та мовленнєвою ситуацією, контекстом. Врахування комунікативної перспективи речення суттєво видозмінює його семантичний аналіз на рівні речення-висловлення: смислова організація речення забезпечує «компонування» в ньому певної інформації, а комунікативна – ієрархізацію цієї інформації, вона виділяє, актуалізує, наголошує певні частини змісту речення, привертає увагу до цих частин змісту. Для актуалізації компонентів структури речення-висловлення дуже важливим, без сумніву, є порядок слів та інтонація.

Завдяки актуалізації дуплексивні синтаксеми через свій багатий семантичний потенціал, виділювальну інтонацію разом з тим актуалізують словесно-художню образність висловлення, створюють особливу конотативну семантику в комунікативно-прагматичній структурі, зумовлюють відхід від стандарту, експресивізацію дуплексивних структур. Особливо це стосується випадків, коли дуплексиви виділені у реченні різними пунктуаційними знаками, що оформляють висловлення не тільки за вимогами граматичної системи мови, а й з врахуванням комунікативно-прагматичних намірів автора висловлення, авторської модальності та інтуїції. Пунктуація нерідко є авторською, відображає індивідуальний стиль мовця, його уподобання, схильність до експресії, його досвід тощо. Такі «авторські» знаки не пов'язані суворими правилами розстановки, а залежать від волі мовця і набувають стилістичної значущості. Однак при цьому, безперечно, повинні бути певні синтаксичні передумови для появи того чи іншого розділового знака, і тут вибір за автором.

Ключові слова: експресія, експресивність, емоційність, дуплексив, дуплексивна конструкція, парцеляція.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Мова є своєрідним кодом, що формує світосприйняття кожної людини, кодом, призначеним для фіксації всіх видів її діяльності, у тому числі й психічної. Інтелектуальний та емоційний

плани мови взаємопов'язані, це тісно переплетені складники кожного висловлення, суб'єкт якого сам творить дійсність, обирає мовні засоби, які, на його думку, є найкращою можливістю для втілення авторського задуму. Естетична інформація, семантична ємність детермінують експресивно-образну організацію висловлення.

Питання про експресивний синтаксис вперше сформулював Ш. Баллі, який вважав афективний фактор (експресивний) обов'язковим компонентом будь-якого висловлення. Особливість співвідношення інтелектуального та афективного рівнів висловлення Ш. Баллі і його послідовники бачили у тому, що афективний рівень є обов'язковим компонентом висловлення, поза яким останнє не існує. Навіть якщо в самій структурі висловлення відсутні будь-які компоненти – показники експресії, то вона в ньому виражається самими почуттями мовця.

Найсуттєвішим для синтаксису виступає розмежування експресивного та емоційного, з одного боку, і експресивного та стилістично забарвленого, з іншого. Досить популярною є думка про те, що експресія за своїм виявом є значно ширшим поняттям, оскільки емоція в мові завжди експресивна, але експресивне не завжди емоційне. У переважній більшості випадків експресію тлумачать як семантичну категорію (визначальною для неї є функція впливу), яка вступає у зв'язок з іншими складовими прагматичного значення: емоційністю, оцінністю, волевиявленням, стильовою прикріпленістю, естетичним значенням. У зв'язку з цим Ш. Баллі розрізняв в афективному факторі два завдання: вираження суб'єктивного світу мовця і використання мовних засобів для впливу на адресата. Очевидно, різницю між емоційним та експресивним слід бачити у мимовільності, довільності емоції (вона пов'язана з почуттями) і вираженні експресії як засобу впливу, коли мовець усвідомлює спрямованість використання певних мовних засобів.

За енциклопедією «Українська мова», «експресивність – це властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови. Через експресивність виражальних засобів мовець передає своє ставлення до повідомлення і до адресата» [1, с. 170].

Н. Івкова вважає, що проникнення та наявність експресивного синтаксису в українському писемному мовленні можна пояснити граматичним ладом мови, адже в його основі лежить розмовне мовлення, для якого характерна внутрішня членованість цілісних єдностей. Саме від творчої особистості письменника, його світобачення й ідейно-естетичної концепції залежить наявність і розмаїття засобів експресивного синтаксису в художньому тексті [2, с. 56].

Українська мовознавиця С. Єрмоленко акцентує, що експресивність синтаксису в українській мові пов'язана зі

структурами, які мають у своїй семантиці відтінки невимушеного, розмовного мовлення з відповідним виділенням теми й реми, з актуальним членуванням фрази. Експресивну функцію в тексті здатні виконувати будь-які мовно-виражальні засоби, а не лише усталені прийоми досягнення експресивності, такі як тропи та фігури [3, с. 134]. Мовна експресія як лінгвістична категорія втілена у різноманітних засобах лексики, семантики, фразеології, стилістики, поезики, риторики. Це явище часто дотичне до психології, психолінгвістики, філософії, естетики, літературознавства та інших наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з досліджуваної теми. Поняття експресії мовних одиниць, зокрема експресії синтаксичних одиниць художнього мовлення має в лінгвістичних дослідженнях неоднозначне трактування. Більшість сучасних мовознавців досліджують мовні засоби експресії в аспекті системи лінгвоструктурного й функціонально-динамічного плану, тобто розглядають експресивні засоби переважно «у контексті, де яскраво проявляється їх кореляція із стилістично нейтральними мовними одиницями та їх власне виразова функція» [4, с. 6]. Виразність мовних засобів є інтегральною властивістю мовлення. Терміни «виразність» і «експресивність» найчастіше є синонімічними. Однак В. Чабаненко підкреслює, що експресія – це не лише виразність, а й «інтенсифікація виразності, це збільшення впливаючої сили сказаного», експресія – це «надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності» [4, с. 7].

З середини 60-х рр. ХХ ст. у мовознавстві з'явився термін «експресивний синтаксис», проте й досі саме поняття експресивного синтаксису є нечітко окресленим. Мовознавці по-різному трактують його, пропонують різні парадигми наукової інтерпретації художнього тексту, серед яких: *функціонально-прагматична* чи *художньо-естетична*.

Деякі проблеми експресивного синтаксису залишаються недостатньо висвітленими і в українській лінгвістиці. Питання типології експресивних конструкцій також залишаються проблемними. До експресивних прийомів традиційно зараховують ті стилістичні фігури, в основі яких парцеляція, сегментація, лексичний повтор, а також повтор з синтаксичним поширенням тощо.

А. Загнітко вважає, що експресивним можна вважати навіть таке висловлення, «у структурі якого можуть бути відсутні які-небудь спеціальні (формально виражені) показники експресії, адже експресія може виражатися самими почуттями мовця» [5, с. 520]. Субкатегоріями експресивності вчений вважає *інтенсивність*, *емотивність*, *оцінність* та *образність*, які формують і поняття експресеми, що є основною одиницею експресивного синтаксису, з якою пов'язують і такі синтаксичні категорії, як *волюнтативність* та *суб'єктивна модальність*.

Базовими категоріями експресивного синтаксису є такі поняття, як «експресія», «експресивність», «експресема».

У нашому дослідженні ми послуговуємося визначенням експресеми Н. Гуйванюк, яка вважає, що експресема – це елемент лінгвостилістичної системи, мовленнєва одиниця, вжита в експресивно-стилістичній функції, яка суміщає в собі власне лінгвістичне з емотивним, волюнтативним, естетичним, художньо-образним, оцінним тощо [6, с. 455].

Експресемами можуть бути різнорівневі одиниці художньої мови, диференційними ознаками яких є логічно-емоційне підсилення як наслідок формальних і семантичних трансфор-

мацій порівняно з узуальними одиницями мови. Розрізняють експресеми різних рівнів: фонетичні, лексичні, фразеологічні, словотворчі та граматичні (морфологічні й синтаксичні).

Різноманітність дефініцій і проблема розрізнення понять «експресія», «експресивність» та «емоційність» обумовлені різними поглядами дослідників та неможливістю виділення єдиного варіанту. Мові за своєю природою притаманна експресивність, у межах якої вона виконує емотивно-конотативну й експресивну функції. Експресивність, із одного боку, формується мовною нормою (як семантична категорія), а з іншого (як стилістична категорія) – відхиленням від норми, що має функціональний, структурний і семантичний характер. В основу дослідження ми поклали дефініцію В. Чабаненка, який вважає, що експресивністю є підсилена інтенсифікована виразність, така психологічно й соціально мотивована властивість мовного знака, яка підтримує загострену увагу читача чи слухача, активізує мислення, викликає почуттєву напругу.

На сьогодні ще остаточно не визначений перелік засобів експресивного синтаксису, адже у будь-якому художньому тексті носієм експресивної думки може стати та чи та морфологічна категорія, будь-яка синтаксична одиниця з особливою структурою, бо все залежить від індивідуального стилю письменника, його намірів і світосприйняття.

Експресивність як прагматична категорія орієнтована на адресата, основна її функція – цілеспрямований вплив на читача (чи слухача) з погляду образної виразності. Експресивізація на рівні синтаксису – це підсилювальна функція синтаксичної конструкції, яка повинна «справляти враження» на адресата, актуалізувати той чи інший зміст, посилити прагматичний потенціал висловлення.

Беззаперечним є факт, що комунікативний характер висловлення, його актуалізовані компоненти завжди визначені семантичною будовою речення та мовленнєвою ситуацією, контекстом. Врахування комунікативної перспективи речення суттєво видозмінює його семантичний аналіз на рівні речення-висловлення: смислова організація речення забезпечує «компонування» в ньому певної інформації, а комунікативна – ієрархізацію цієї інформації, вона виділяє, актуалізує, наголошує певні частини змісту речення, привертає увагу до цих частин змісту. Для актуалізації компонентів структури речення-висловлення дуже важливим, без сумніву, є порядок слів та інтонація. При структуруванні речення в українській мові логічний наголос виноситься на кінець речення, тобто він перебуває на останній синтагмі, яка містить основне смислове навантаження, виконує роль логічного предиката (в експресивному варіанті мовлення ця система порушується).

Метою нашого дослідження є аналіз конструкцій з дуплексивами, які у художньому тексті набувають ознак експресивності й виконують прагматичну функцію впливу на адресата.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як показують наші спостереження, у реченнях з дуплексивами – чітко фіксований порядок слів, де дуплексив займає кінцеву позицію у реченні, а отже – це актуалізований, інтонаційно виділений компонент, як-от: *Тараско вернувся на своє подвір'я веселий, щасливий; Володько лежав блідий, знесилений, витягнутий, як мрець; Кілька днів ходив старий понурий і сердитий; Вертався до дядька на Запоріжжя злий, пригноблений, вибитий*

з *колії* (З тв. У. Самчука). Засобами актуалізації, як бачимо, слугує порядок слів, інтонування, логічний наголос.

У мовленнєвій діяльності мовець оперує конкретним висловленням, що має певну функційну перспективу, певну прагматичну орієнтацію. В тому чи іншому контексті чи конституації, при конкретній реалізації речення у мовленні виділяємо смисловий центр фрази, тобто актуалізуємо його. Актуалізація формує речення відповідно до комунікативно-прагматичних інтенцій мовця – автора висловлення та комунікативної спрямованості на адресата чи інших учасників комунікативної ситуації. Термін актуалізація (тобто логічне, семантико-стилістичне й інтонаційне виокремлення елемента структури висловлення) «вживається і як синонім до експресивного виділення компонентів чи синтагм при актуальному членуванні речення. Експресивно-актуальне виділення наявне найчастіше тоді, коли рема виноситься в детермінантну препозицію, рідше виділяється в інтерпозиції чи в абсолютному кінці речення», – зауважує Н.В. Гуйванюк [6, с. 388].

У висловленнях, що містять дуплексив, він найчастіше займає кінцеву позицію і стоїть після присудка. Однак зрідка фіксуємо випадки, де його вжито у препозиції щодо предиката або ж на початку речення: *А надвечір мокрий, втомлений і голодний вертався до села* (У. Самчук); *Часом хмарина набігала – здавалося, що себе молодого стріне, а може, удвох з Улянкою чи Зосою* (В. Лис); *Хорий я лежав* (С. Воробкевич); *У новому костюмі, при краватці, прийшов Олесь на котильйонову забаву – нестерпно самотній* (Р.Іванчук). Однак ілюстративний матеріал засвідчує, що дуплексиви є інтонаційним центром висловлення незалежно від позиції, а зі зміною звичного для нього місця посилюється й експресивність такого висловлення, і вагомість дуплексива, і його функційне навантаження, оскільки саме дуплексивний компонент несе основну семантичну інформацію, є інформативно значущим, активізує увагу адресата, здійснює на нього вплив.

Отже, завдяки актуалізації дуплексивні синтаксеми через свій багатий семантичний потенціал, виділювальну інтонацію разом з тим актуалізують словесно-художню образність висловлення, створюють особливу конотативну семантику в комунікативно-прагматичній структурі, зумовлюють відхід від стандарту, експресивізацію дуплексивних структур. Особливо це стосується випадків, коли дуплексиви виділені у реченні різними пунктуаційними знаками, що оформляють висловлення не тільки за вимогами граматичної системи мови, а й з врахуванням комунікативно-прагматичних намірів автора висловлення, авторської модальності та інтуїції. Пунктуація нерідко є авторською, відображає індивідуальний стиль мовця, його уподобання, схильність до експресії, його досвід тощо. Такі «авторські» знаки не пов'язані суворими правилами розстановки, а залежать від волі мовця і набувають стилістичної значущості. Однак при цьому, безперечно, повинні бути певні синтаксичні передумови для появи того чи іншого розділового знака, і тут вибір за автором.

Найбільш поширеним знаком, що вживається для відокремлення дуплексивів, є, звичайно, кома. Однак досить часто використовується і тире, якому надається перевага перед комою, очевидно, тому, що тире здатне виражати більш різноманітні семантичні відношення в реченні і є сильнішим знаком, вагомим порівняно з комою. Тире посилює актуалізацію дуплексивних компонентів, підвищуючи експресивність, інтонаційно

виділяючи його, сприяє концентрації й конденсації смислу: для читача дуплексив стає найважливішим компонентом у сприйнятті повідомлюваного. Тире у таких випадках є елементом системи стилістико-художніх засобів. Напр.: *Капітан завагався, Зося стояла і незмигну дивилася йому в очі – горда і виструнчена* (В. Лис); *Батько сидів з веслом на кормі – веселий і дужий* (О. Довженко); *Степан... утер горілчані сльози й заснув, як був, – у чоботях, празниковому галіфе та шовковій сорочці*; (Г. Тютюнник); *Зарицький задав постать Письменника – зсутуленого, старого, з темними трагічними очима...* (Р. Іванчук); *Султан полюбив її – уярмлену, понижено, пригнічену* (П. Загребельний).

Уживання тире в таких випадках є, на нашу думку, стилістично маркованим, авторським пунктуаційним знаком, що надає значний заряд експресивності висловлення і тісно пов'язаний з авторськими інтенціями, виражаючи комунікативну позицію мовця-автора. Вибір розділового знака (чи його відсутність, яка і є, власне, домінують у таких структурах) – це відображення волі мовця, авторського осмислення тексту.

Посилення функції розчленування мовлення, а відтак і експресивізації речення-висловлення, спостерігаємо також і у випадках вживання крапки в нетиповій для неї позиції – на місці коми, тире чи навіть можливої відсутності будь-якого розділового знака. Йдеться про явище парцеляції. Спостереження показують, що дуплексивні компоненти при особливій їх актуалізації можуть парцелюватися, виділятися в окрему самостійну частину, яка, однак, семантично і структурно тісно пов'язана з реченням. Залишаючись смисловим і граматично організованим цілим, речення синтагмовано на кілька окремих частин, відмінних інтонаційно. Дуплексиви, відділені від іншої частини речення крапкою, набувають більшої значущості й віддільно-акцентуючого смислу, оскільки на парцелятах зосереджений стилістичний акцент, як-от: *Яків так і залишається сидіти. Закам'янілий. Зрештою починає гойдатися, мов сам себе заколихує* (В. Лис); *Надвечір Володько ступає додому. Веселий, щасливий. Він несе в собі радість...* (У. Самчук); *Він і побачив того чоловіка. П'яного, обіраного, хоч ще не вельми старого* (В. Лис); *Пан вийшов до нас. Сердитий, лютий* (Панас Мирний); *Бронко мав би велику охоту вийти з кімнати. Розчарований* (І.Вільде). Такі парцельовані компоненти набувають більшої змістової й емоційної виразності, посилюється їх семантична й інформативна значущість, сприяють експресивному виділенню думки, а читачеві легше сприйняти повідомлюване, що подається у декілька мовленнєвих тактів. Унаслідок членування речення синтаксично залежні парцеляти стають комунікативно самостійними, однак зміст парцелята, як правило, стає зрозумілим лише тоді, коли його розглядати разом з попередньою частиною речення. Комунікативна самостійність увиразнює дуплексиви і сприяє зосередженню на них уваги адресата. Зміст такого контексту складає синтаксична і смислова єдність, отримана від складання змісту базового речення і парцелята. В інтонаційній характеристиці цієї моделі виражається її основна функційна і психолінгвістична ознака – актуалізація й експресивізація дуплексивів.

Ілюстративний матеріал засвідчує, що здебільшого такі виділені автором в окремі «речення» компоненти функціонують не поодинокі, а в низці однорідних елементів, створюючи сурядний ряд функційно однотипних словоформ. Такі сурядні ряди дуплексивів сприяють посиленню експресії, оскільки

вияскравлюють деталі опису чи характеристику героя (зовнішній вигляд, фізичний або психічний стан) або якогось предмета, ситуації, конкретизують зміст базової частини висловлення, створюють у читача ефект «присутності», безпосередності відчуттів, на які орієнтоване зображуване: *Стояли і дивились. Неголені... Забрюхані... З хворобливо запаленими очима...* (І. Багрянйий); *Селяни на вільній ниві! Восени пригадай, як пішли у гніві по майбутнє твої сини! Драні... Темні... Голодні... Босі...* (С. Плужник). Таким нанизуванням компонентів автор досягає особливого ефекту градації ознаки у художньому мовленні, яке набуває ознак психологізму міркування, народно-розмовного мовлення. Парцелять, що здійснює комунікативну послідовність між реченневими структурами, можна назвати темо-рематичним центром висловлення. Він набуває більшої змістової й емоційної виразності, а отже, сприяє експресивізації думки.

У художньому мовленні натрапляємо на випадки, коли дуплексивні компоненти повторюються, «розгортають» авторське висловлення, підвищують концентрацію певної семантики – автор зосереджує увагу на ключових елементах висловлення, разом з тим підсилює його виразально-зображувальні властивості, як-от: – *Ой, йой! Кого я бачу! Зараз, зараз! – це Лазюк. Убіг розчервонілий, в окулярах... За шкельцями блискучі очі. Володько уперше бачить його в окулярах* (У. Самчук). Дуплексивні синтаксеми *в окулярах*, ужиті дистантно, деталізують зміст висловлюваного, фіксують увагу читача на портретному описі персонажа, надають тексту емоційно-експресивного забарвлення, допомагають авторові створити емоційне тло оповіді.

Висновки з дослідження. Отже, у різний спосіб актуалізовані дуплексиви увиразнюють висловлення, фокусують увагу читача. Актуалізація дуплексивів, як і будь-яких інших мовних одиниць, відповідно до авторських інтенцій, мети, задуму, мовленнєвої ситуації робить їх експресивними.

Література:

1. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. - 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
2. Івкова Н.М. Членовані конструкції як засіб вираження експресивності в тексті. Матеріали міжрегіональної конференції молодих учених. Горлівка : Вид-во ГДПШМ, 2003. С. 208–210.
3. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика : [монографія]. Київ : Наук. думка, 1982. 210 с.
4. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. К.: Вища шк., 1984. 167 с.
5. Загнітко А. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2001. 62 с.

6. Гуйванюк Н.В. Слово – Речення – Текст : Вибр. праці. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. 664 с.

Tomusiak L. Expressivisation of duplexives

Summary. The article is devoted to the description of syntactic conditions under which duplex structures acquire expressive features, become elements of the system of figurative and expressive means and perform a pragmatic function of influencing the addressee. The intellectual and emotional planes of language are interconnected, they are closely intertwined components of each statement, the subject of which creates reality himself, chooses the language means that, in his opinion, are the best opportunity for the realization of the author's idea. Linguistic expression as a linguistic category is embodied in various means of vocabulary, semantics, phraseology, stylistics, poetics, and rhetoric. This phenomenon is often related to psychology, psycholinguistics, philosophy, aesthetics, literary studies and other sciences.

It is an undeniable fact that the communicative character of the utterance, its actualized components are always determined by the semantic structure of the sentence and the speech situation, the context. Taking into account the communicative perspective of a sentence significantly changes its semantic analysis at the sentence-utterance level: the semantic organization of a sentence ensures the "composition" of certain information in it, and the communicative one – the hierarchization of this information, it highlights, actualizes, emphasizes certain parts of the content of the sentence, draws attention to these parts content Word order and intonation are undoubtedly very important for the actualization of the components of the sentence-utterance structure.

Thanks to the actualization, duplex syntaxes, due to their rich semantic potential, highlighting intonation, at the same time actualize the verbal and artistic imagery of the expression, create a special connotative semantics in the communicative-pragmatic structure, lead to a departure from the standard, expressiveness of duplex structures. This especially applies to cases when duplexes are highlighted in a sentence with different punctuation marks that shape the statement not only according to the requirements of the grammatical system of the language, but also taking into account the communicative and pragmatic intentions of the author of the statement, the author's modality and intuition. Punctuation is often the author's, reflecting the individual style of the speaker, his preferences, inclination to expression, his experience, etc. Such "author's" signs are not bound by strict rules of arrangement, but depend on the will of the speaker and acquire stylistic significance. However, at the same time, there must be certain syntactic prerequisites for the appearance of this or that punctuation mark, and here the choice is up to the author.

Key words: expression, expressiveness, emotionality, duplex, duplex construction, parcellation.